

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ ПРОФІЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СВІТЛІ СУЧАСНИХ СЛАВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

На основі сучасних соціолінгвістичних теорій, що розвиваються у славістиці, автор розглядає українську мовну ситуацію. Українську мову було зараховано до групи нових державних мов, а мовну ситуацію в країні охарактеризовано як типологічно близьку до епохи Національного відродження в ХІХ ст. та періоду становлення літературного стандарту в 1920-ті рр. Унаочнено такі аналогії: розширення сфери мововжитку, збільшення кількості носіїв літературного стандарту, удосконалення інструментів кодифікації тощо. Це, своєю чергою, впливає на такі типологічні характеристики сучасної літературної мови, як загальні принципи кодифікації, зв'язок із запозиченнями, соціально та регіонально обмеженими елементами, соціальна стратифікація мови. Водночас вказано на актуальність проблеми співвідношення принципів кодифікації та тенденцій мововжитку, що набуває особливої гостроти в умовах наявної й досі українсько-російської двомовності.

Ключові слова: соціолінгвістика, українська літературна мова, соціолінгвістична типологія, мовна ситуація, кодифікація, норма, узус, двомовність, інтерференція.

Аналіз сучасного стану слов'янських літературних мов з урахуванням екстралінгвістичних (соціокультурних, історичних, політичних тощо) чинників, що впливають на їх функціонування, становить сьогодні особливий напрям у славістиці. Українська літературна мова – яскравий приклад того, як загальні зміни мовної ситуації

та використання різних важелів мовної політики призводять не тільки до позамовних змін, а й до корекції суто лінгвістичних параметрів норми та мововжитку. Вагомий внесок у вивчення соціокультурних аспектів мовного середовища в Україні зробили українські соціолінгвісти, зокрема Лариса Масенко [8], Леся Ставицька [15],

а також представники зарубіжної славістики та україністики [1]. Метою статті є стисла характеристика соціолінгвістичних параметрів сучасної української літературної мови на тлі мовної ситуації в інших слов'янських країнах.

Власну соціолінгвістичну класифікацію сучасних слов'янських мов запропонував відомий польський дослідник Владислав Любась [3, с. 69–81]. Базовим критерієм для розподілу слов'янських мов на групи було обрано час здобуття етносом незалежності, що означає, як правило, надання національній мові державного статусу. Таким чином, українську мову було зараховано до групи так званих нових державних мов (це також словенська, словацька, хорватська, боснійська, македонська, білоруська мови). Як справедливо зазначає авторитетна чеська дослідниця Хана Гладкова, цю групу мов від тих, що умовно названі «старими» державними мовами (російська, чеська, польська, болгарська), відрізняють також система та ієрархія функцій. Особливого значення набуває тут символічна функція мови, що актуалізується в умовах «націоналізації» комунікативного простору, коли мову визнають ключовою ланкою у збереженні культурно-історичної тяглості нації [2]. Символічна функція мови – маркера єдності етнокультурної спільноти, як справедливо зауважує дослідниця, актуалізується у ключові моменти історії нації, одним з яких є набуття мовою статусу державної, і нівелюється в умовах соціально-політичної та мовно-національної стабільності. Цим, зокрема, українська мовна ситуація відрізняється від позиції так званих старих державних мов, де пріоритетна функціонально-комунікативна функція національної мови. Це водночас зближує сучасну українську ситуацію з епохою Національного відродження у XIX ст.

Варто зазначити, що українська кодифікація відбувалася неодноразово на різних територіях та охопила період з початку XIX до початку XX ст. Закріплення української норми як надрегіонального стандарту остаточно було завершено в умовах погодження західно- та східноукраїнської мовної практики і мовознавчої традиції лише на початку XX ст. Саме аналогії між цим періодом, що пов'язаний з процесом «українізації» всього суспільного життя, та сучасністю будуть найбільш вдалим. Можемо назвати кілька соціолінгвістичних параметрів, що мають аналогії у мовній ситуації часів формування літературної мови:

1. Розширення сфери використання літературної мови та водночас поглиблення її функціональної диференціації. У 1920-ті рр. уперше в історії літературної мови було значно розширено сферу використання української мови за рахунок офіційно-ділової сфери, шкільництва, права тощо. Це засвідчив, зокрема, сплеск лексикографічної роботи в рамках Інституту української

мови ВУАН (створений 1921 р.), результатом якої стало створення двох українсько-російських, чотирьох російсько-українських, а також кількох десятків галузевих словників для задоволення потреб різних функціональних сфер мововжитку [9, с. 21–22], які, на жаль, потрапили під заборону в 1930-ті рр. Після тривалого періоду панування російської мови в офіційно-діловому просторі надання українській мові у 1989 р. статусу державної стало поштовхом до відновлення її функцій у сфері високої комунікації. Зміцнення позицій української мови в офіційному та діловому мовленні, галузі освіти, публіцистики було, вочевидь, найбільшим здобутком мовної політики незалежної української держави, здійсненої з початку 1990 рр.

2. Збільшення кількості активних користувачів української літературної мови (принаймні коли йдеться про письмову й офіційну комунікацію). Введення обов'язкового іспиту для держслужбовців у 1920-ті рр., попри всі дискусії щодо ефективності цього заходу, безумовно, сприяло піднесенню рівня володіння українською мовою серед місцевих еліт і мешканців міст [19, с. 92], тоді як сільське населення залишалося переважно україномовним. На кінець XX ст. унаслідок змін у соціальній структурі населення та радянської мовної політики кількість активних носіїв української літературної мови була істотно обмежена. У 1990–2000 рр. вдалося припинити процес денаціоналізації українців, що показує динаміка кількості тих, хто визнає українську мову рідною [10, с. 117]. Чисельність тих, хто володіє українською мовою, зростала і завдяки доволі ефективній політиці «українізації» у галузі освіти, зокрема вищої. Однак, як і у 1920-ті рр., цей процес майже не вплинув на сферу повсякденної комунікації. Сьогодні визнанню української мовою повного територіального та етнічного поширення (термінологія О. Ткаченка [17]) перешкоджає обмеженість її функціонування у низці географічних регіонів країни (зокрема, на півдні та сході), а також у певних соціальних сферах: попри суттєві зміни, поділ на «україномовне» село та містечко, з одного боку, і «російськомовне» місто – з другого, особливо на сході, досі актуальний.

3. Розвиток та удосконалення інструментів кодифікації. Активна участь національної філологічної еліти у створенні уже згаданого Інституту української мови ВУАН, розроблення словників і граматик, посібників для шкіл у період українізації заклали підвалини для подальшого розвитку української літературної норми. І хоча національну мовознавчу традицію в часи УРСР було перервано, основним здобутком мовознавців 1920-х рр. слід вважати затвердження єдиної національної літературної норми. Важливими чинниками сучасної української ситуації стали

перегляд і коригування мовних норм у напрямі підвищення їх елітарності [20]. Пропозиції щодо перегляду чинних норм, зокрема орфографічних та орфоепічних, було сформульовано в академічному Проекті правопису [18]. Їх реалізовано лише в окремих сегментах мовно-культурного простору: телевізійному (канал СТБ), публіцистичному (журнали «І», «Критика») та літературному (видавництва «Лілея-НВ», «Піраміда»).

Описані параметри сучасної мовної ситуації в Україні не можуть не впливати на суто мовні характеристики української норми. Тож виділимо кілька проблемних зон:

1. Кодифікаційний плюралізм, а також швидке розширення функціональних сфер українського мововжитку призводить до значного збільшення кількості варіантів і дублетів на всіх мовних рівнях, лише частина з яких потрапляє у нормативні словники та граматики (див. про це [13]). Як справедливо зазначає відома білоруська дослідниця Ніна Мечковська [12, с. 41], різниця між окремими слов'янськими мовами у галузі кодифікації полягає, зокрема, в глибині та визначеності змістовної диференціації синонімічних засобів мови. В українській мові, як і в інших «нових» державних мовах, вибір варіанта з наявних паралельних та/або синонімічних засобів не завжди пов'язаний з істотними семантичними та/або стилістичними розбіжностями. Дослідження сучасного українського мовлення виявляє цілі ряди синонімічних лексем: *чиновник і урядовець, посадовець, високопосадовець; діаспорит і діаспорянин, діаспорник, діаспорець, діаспорівець*. Вироблення інструментів додаткової стилістичної та функціональної диференціації відбувається поступово і регулюється радше мововжитком, ніж засобами лексикографії [16]. Надзвичайно показова з цього погляду практика впровадження лексичного матеріалу у підручниках з української мови для іноземців, де наголошено наявність у сучасному українському мовленні стилістично ненавантажених лексичних дублетів на кшталт *цитрина – лимон* [7]. Практика паралельного використання в тексті синонімічних засобів доволі сумнівна з методологічної точки зору, але адекватно передає реалії мововжитку: *офіціант (кельнер), передзвоню (зателефоную), пігулка (таблетка), вигоди (зручності), покій (вітальня), власний будинок (осібняк)* тощо [5].

2. Специфіка соціальної стратифікації української мови. Сьогодні дослідники української мовної ситуації змушені констатувати відсутність або недорозвиненість низки комунікативно важливих страт, необхідних для повноцінного розвитку мови. Йдеться передусім про жаргон, сленг та просторіччя і взагалі нерегламентоване мовлення. Аналіз фахово та соціально обмежених підсистем української мови виявляє їхній

тісний зв'язок з процесом російсько-української інтерференції у всіх функціональних підсистемах мови [15]. Тривалий період конкуренції з російською мовою у всіх сферах комунікації, зокрема й у неофіційному спілкуванні, спричинився до закріплення в українському комунікативному просторі специфічного соціолінгвістичного утворення, відомого як «суржик» [11, с. 112–114]. Цей термін закріпився за гібридною субмовою (креолоїдного типу), що виникла внаслідок російсько-української інтерференції у середовищі сільських вихідців, які намагалися пристосуватися до умов російськомовного міста. Для «суржику» характерна насиченість росіянізмами різного типу та регулярні порушення української норми на всіх рівнях мови. Поява у сфері неофіційної комунікації специфічного мовного утворення гібридного типу наближає українську мовну ситуацію до білоруської, де аналогом «суржику» є «трасянка».

3. Специфіка територіальної диференціації та зв'язків літературного стандарту й інших форм існування національної мови. Перший етап формування української літературної норми (на початку – у середині XIX ст.) був пов'язаний з розвитком відносно відокремлених літературних ідіомів у різних частинах українського мовного простору на різній діалектній базі. Так, П. Ю. Гриценко виділяє п'ять регіональних варіантів української літературної мови: середньонаддніпрянський, галицький, буковинський, закарпатський, русинський [6]. Наші дослідження дають підстави говорити про шостий варіант – подільсько-волинський, що в середині XIX ст. розвивався завдяки зусиллям представників української школи в польській поезії [14]. Формування єдиної літературної норми у 1920-ті рр. до кінця не зняло проблему територіальної варіативності мови, яка зберігається і сьогодні, особливо в неофіційному мовленні. Мовлення представників передусім «київського» та «львівського» варіантів літературної мови виявляє локальні особливості на різних структурних рівнях: фонетики, просодії, ритміки, лексики, синтаксису.

Водночас сучасний процес проникнення елементів мови, маркованих як переважно галицькі, засвідчує істотну зміну уявлень про нормативний взірць. Досить простежити тенденції вживання *гелікоптер* зам. *вертоліт*, *потяг* зам. *поїзд*, *часопис* зам. *журнал*, *валіза* зам. *чемодан*, *гурт* зам. *опт*, *узірці* зам. *приклади*, *заштрик* зам. *укол* тощо. Важливо зазначити, що у мовній свідомості відбулося переосмислення таких та інших слів: їхнє первісно «польське» походження нівелюється, вони стають маркерами західноукраїнської мовної практики, західноукраїнського варіанта літературної норми, який є сьогодні одним із важливих взірців для кодифікації.

4. Зв'язок з іншими мовами, наявними у комунікативному просторі, в українському випадку – насамперед з російською. Перегляд мовних норм у цьому сегменті мовного планування окреслюється поняттям «націоналізація», яке запропонувала відома німецька дослідниця Інгеборг Онхайзер [4, с. 30]. Націоналізація, на відміну від пуризму, не заперечує інтернаціоналізації і скерована передусім проти колишньої мови-домінанти у комунікативному просторі. Націоналізація яскраво виявляється у мовах тих слов'янських країн, які раніше входили до складу багатонаціональних держав і зазнавали впливу споріднених мов, що мали високий комунікативний статус.

Найяскравіше тенденція націоналізації українського стандарту виявляється на рівні лексики у спробах уникання не тільки безпосередніх російнізмів, які не відповідають українській нормі (типу *миш'як*, *караульна*, *прихожа*, *емаліровка*, *етажний*, *дебрі*, *дозировка*, *вуз*), а й варіантних мовних засобів, що мають свої аналоги в російській мові [20, с. 214]. Перевагу надають таким словам: *підвалини* зам. *устой*; *відсоток* зам. *процент*. Це стосується також інтернаціоналізмів, що увійшли до української мови за посередництвом російської: *іспит* зам. *екзамен*; *доба* зам. *епоха*. Джерелом для націоналізації норми є передусім питомі слова або такі, що утворені від них (напр., *наголошувати* зам. *акцентувати*), зокрема пуризми, що виникли у 1920-ті рр. (*світлина* зам. *фотографія*; *летовище* зам. *аеродром*;

сиротинець зам. *дитбудинок*; *скляниця* зам. *банка*; *насельники* зам. *мешканці*), а також архаїзми (*свічадо* зам. *дзеркало*) тощо. На рівні словотвору спостерігається активізація словотворчого потенціалу питомих формантів: *ушпиталити*, *гуртувати*, *усвітлинити*, *виснувати*, *німувати*. В умовах варіативності виробляються нормативні регулятори мововжитку, рекомендовано вживати *паркування* зам. *парковка*; *інтернетник* або *інтернетівець* зам. *інтернетчик*; *новиннєвий*, *новинарний* зам. *новинний*. Тенденція до націоналізації української норми виявляється також на інших рівнях мови. Зокрема, на рівні морфології – у посиленні функціональної ваги варіантів, що не мають повних аналогів у російській мові (як, наприклад, закінчення *-у* в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду II відміни), а також у нормативних рекомендаціях уникати утворених за аналогією до російської мови конструкцій з прийменником *по* (*завдання по...*, *доручення по...*, *комісія по...*), активних дієприкметників теперішнього часу на зразок *конкуруючий*, *вмираючий* тощо. Втім, однією з ключових проблем для визначення соціолінгвістичного профілю української мови залишається питання про соціальну оцінку нових принципів кодифікації, про їх реалізацію в узусі.

Зв'язок між позамовними та суто лінгвістичними параметрами сучасної української мови можна представити наочно у вигляді таблиць (скорочення ЛМ означає «літературна мова», РМ – «розмовна мова») [2].

Таблиця 1. Загальна характеристика української мовної ситуації

Параметри	Період Національного відродження	Сучасна ситуація
Кількість носіїв ЛМ	Збільшується	Збільшується
Мовна компетенція ЛМ, зокрема:	Поліпшується	Поліпшується
– активна письмова	Поліпшується	Поліпшується
– активна усна	Поліпшується	Погіршується
Сфера використання:	Розширюється	Розширюється
– висока комунікація	Використовують ЛМ Наявна інша ЛМ	Використовують ЛМ Наявна інша ЛМ
– масова комунікація	Використовують ЛМ	Зникає опозиція ЛМ та РМ
Кодифікація	Створення інструментів Висока ефективність	Розвиток інструментів Спад ефективності
Символічні функції	Актуалізовані	Актуалізовані
Престиж	Зростає	Зростає

Таблиця 2. Лінгвістичні наслідки мовної ситуації

Параметри	Період Національного відродження	Сучасна ситуація
Норма	Зміцнюється	Зміцнюється у високій комунікації, розхитується у повсякденному спілкуванні
Функціональна диференціація	Зростає	Частково нівелюється
Стилістична варіативність	Зростає	Зростає, нівелюються межі стилів
Відносини ЛМ та РМ	Розходяться (дистанція збільшується)	Зближуються (дистанція зменшується)
Межі між сферами використання ЛМ та РМ	Чітко регламентовані	Регламентовані нормою, розмиваються в узусі

Список літератури

1. Bilaniuk Laada. Contested Tongues : Language Politics and Cultural Correction in Ukraine / Laada Bilaniuk. – Ithaca and London : Cornell University Press, 2005. – 203 p.
2. Gładkova Hana. Статус славянских стандартных языков в современной языковой ситуации / Hana Gładkova // Anzeiger für Slavische Philologie. – Graz : Akademische Druck-Verlaganstalt, 1999. – В. XXVII. – S. 69–86.
3. Lubaś Władysław. Rzeczy ważne w opisie sytuacji współczesnych języków słowiańskich / Władysław Lubaś // Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich / [red. nauk. Stanisław Gajda]. – Opole : Wyd-wo Uniwersytetu Opolskiego, 2000. – Т. 1. – S. 69–81.
4. Ohnheiser Inheborg. Эколингвистика и тенденции развития современных славянских языков / Inheborg Ohnheiser // Języki słowiańskie w perspektywie ekolingwistycznej / [red. W. Lubaś, I. Ohnhieser, Z. Topolińska]. – Opole : Międzynarodowy Komitet Slavistów : Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej, 2003. – S. 30.
5. Белей Олег. Розмовляєте українською? : [підручник укр. мови] / Олег Белей. – Wrocław : Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006. – 187 с.
6. Гриценко П. Е. Некоторые замечания о диалектной основе украинского литературного языка / П. Е. Гриценко // Philologia slavica : к 70-летию академика Н. И. Толстого. – М., 1993. – С. 284–294.
7. Лесная Г. М. Украинский язык для стран СНГ : [учебник] / Г. М. Лесная. – М. : РГГУ, 2010. – 368 с.
8. Масенко Л. Т. Українська мова в соціолінгвістичному аспекті : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Укр. мова» / Лариса Терентіївна Масенко ; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2005. – 391 с.
9. Масенко Лариса. Доба українізації 20-х років. Концепція мовно-культурної політики Миколи Скрипника / Лариса Масенко // Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Лариса Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2004. – С. 18–30.
10. Масенко Лариса. Мовна ситуація України / Лариса Масенко // Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Лариса Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2004. – С. 115–125.
11. Масенко Лариса. Суржик як соціолінгвістичний феномен / Лариса Масенко // Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Лариса Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2004. – С. 104–114.
12. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика : [пособ. для студ. гуманит. вузов и учащихся лицеев] / Н. Б. Мечковская. – 2-е изд., испр. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 207 с.
13. Остапчук О. А. Языковое варьирование как фактор внутренней динамики в современном украинском языке : уровни и способы манифестации / О. А. Остапчук // Глобализация – этнизация : этнокультурные и этноязыковые процессы / [под ред. Г. П. Нешименко]. – М. : Наука, 2006. – Кн. 1–2. – С. 210–238.
14. Остапчук Оксана. Післямова до «азбучної війни» : кириличне видання творів Тимка Падури / Оксана Остапчук // Українська мова. – № 2. – 2009. – С. 26–49.
15. Ставицька Леся. Арго, жаргон, сленг : Соціальна диференція української мови / Леся Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 464 с.
16. Таран А. А. Конкурування номінацій у сучасній українській літературній мові : тенденції стабілізації нової лексики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Укр. мова» / А. А. Таран ; НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2010. – 20 с.
17. Ткаченко Орест. Соціолінгвістична класифікація мов світу і місце української мови в ній / Орест Ткаченко // Українська мова і мовне життя світу / О. Б. Ткаченко ; [ред. Г. П. Півторак] ; НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Спалах, 2004. – С. 60–106.
18. Український правопис (проект найновішої редакції) / НАН України. Ін-т укр. мови. – К. : Наук. думка, 1999. – 340 с.
19. Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Юрій Шевельов ; авт. вступ. сл. Л. Масенко. – Чернівці : Рута, 1998. – 207 с.
20. Яворська Галина. Генеза сучасних проблем нормалізації та кодифікації / Галина Яворська // Українська мова. Сер. Najnowsze dzieje języków słowiańskich. – Opole, 1999. – S. 201–220.

O. Ostapchuk

SOCIOLINGUISTIC PROFILE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN CONTEMPORARY SLAVIC STUDIES

The language situation in Ukraine is considered in the article according to the contemporary sociolinguistic theories that are being developed within the Slavic studies. The Ukrainian language has been classed among new official languages, and the language situation in Ukraine has been characterised as one typologically close to the époque of National Revival in the 19th century and the period of the literary standard elaboration in the 1920s. The following analogies are proved obvious: the language usage sphere is widening, the number of the standard language speakers is increasing, the codification means are improving. In turn, these sociolinguistic changes influence typological features of the literary standard, such as codification principles, the relation to borrowings, socially and regionally marked elements, as well as the language social stratification. At the same time, in modern Ukraine the problem of balance between codification principles and language usage tendencies is big enough, which becomes especially acute under the circumstances of Ukrainian-Russian bilingualism.

Keywords: sociolinguistics, Ukrainian literary language, sociolinguistic typology, language situation, codification, literary standard, language usage, bilingualism, interference.

Матеріал надійшов 03.04.2012